
HAGYOMÁNY

PILLANTÁS CSÁTH GÉZA MŰHELYÉBE

Egy-egy remekmű változatait mindig sokra becsülte az irodalomtudomány. A kritikai kiadások legérdekesebb fejezetei éppen azok, amelyek a szövegváltozatokat közlik. Kevés a remény, hogy Csáth Géza művei belátható időn belül kritikai kiadásban jelenhetnek meg. Pedig sok tanulsággal szolgálhatnának a torzók, a jegyzetek, a szövegváltozatok. Türelmetlenségre persze nincs jogunk, hiszen még a Csáthénál jelentékenyebb életművekre sem került sor, mert a kritikai kiadások sok időt és rengeteg munkát kívánnak.

Ha most mégis eléje vágunk ennek a munkának, azért tesszük, mert a szövegváltozat, amely a Kosztolányi-hagyatékban maradt fenn, annyira érdekes és fontos, hogy a szélesebb olvasórétegek érdeklődésére is számot tarthat.

Mindenekelőtt azért, mert egy jellegzetes Csáth-novella, a kiemelkedő *Egyiptomi József* átdolgozásának dokumentuma. Az eredeti változat a *Nyugat*-ban jelent meg (1912. II. 712—718.). A javításokat és kiegészítéseket is a *Nyugat*-ból kivágott lapokra írta rá a szerző, s ezekben a változtatásokban egy műhely legintimebb titkai szemlélhetők.

Külön jelentőséget kölcsönöz a letetnek, hogy a morfinizmus művészi következményeit is szinte tapintható módon szemlélteti. Kosztolányi vette észre, aztán Illés Endre is hitelesítette, hogy a morfinizmus rombolása a művekben először alig észrevehe-

tően jelentkezett. Mindenekelőtt abban, hogy „rég, lírai hangja, mely közös gyermekkorunk és emlékeink édes mélységeiből szakadt föl, egyszerre megszokott, és figyelmét a nagyon is földi, nagyon is kézzelfogható jelenségek kötötték le. Úgy rémlett, hogy valami pszichofizikai célt tűz maga elé. Mindezt élőszóval is elmondta neki, mire ő zavart lett, és arra hivatkozott, hogy a líra korszaka lejárt, talán öregszik is”. (*Írók, festők, tudósok.* Budapest, 1958. II. 111.) Öccse, Brenner Dezső, aki sokszor közelről látta a tízes évek Csáth Gézáját, s akinek emlékeit lejegyeztem, hasonló, de témánkhoz szorosabban kapcsolódó tapasztalatokról számolt be. A szanatóriumi kúra után bekövetkező regenerálódás kedvező fejleményeit sorolva tért ki Brenner Dezső az átdolgozások eseteire: „Hányszor megtörtént, hogy amikor a vívóóráról hazament, kikereste valamelyik félbehagyott írását, amelyet annak idején sehogy sem tudott folytatni, és kezdő írókra jellemző gyorsasággal kiépítette, javította és befejezte. Kritikai látása ilyenkor különösen világos volt: egyszerre fölmerté, melyik az a pont, amelyen a munka megfeneklett. Néha az expozícióban volt a hiba, máskor egész bekezdéseket törölt, és csodálkozva látta, hogy milyen sokat nyer a mű bizonyos kihagyásokkal.” (*Az árny zarándoka.* Szabadka, 1969. 46—47.) De az előbbieket folytatva azt is elmondta Brenner Dezső, hogy a régi munkák huzamosan már nem működött, s ha Csáth belekezdett egy-egy elbeszélésbe, a bevezető hamar arányta-

lanná dagadt, mint egy terjengős regény első fejezete.

Hogy az *Egyiptomi József* mivé lett az átdolgozás során, az tehát ezeknek a fejleményeknek az összefüggéseiben mérhető jelentősége szerint. Eleve furcsa, hogy az írónak egy remekművel szemben támadt hiányérzete. Oka lehet ennek az is, hogy a szorongás nélküli boldogságot, a vegetatív gyönyörnek azt az állapotát, amelyre Csáth annyira szomjúhozott, legszebben ebben a novellában tudta megjeleníteni, tárgyiasítani. A hős, akit álma egy évezredek előtti világba emel át, a kiegyenlített, zavartalan életérzés hullámverésében érzelki a mindenséggel való kapcsolatát: „Elhagyott és egyedül voltam, de magányomnak nem volt árnyéka és az egyedüllétben nem rejlett semmi fájdalom. Királyilag éreztem magam.”

Egyiptomban játszódik ez a történet, tehát a szecesszió álomvilágának kedvelt helyén, s a hős a Nílus hűs áramában úszva pillantja meg azt a csodálatos asszonyt, aki az édeni egyszerűség és tisztaság, valamint a szerelemre éhes őstermészet gyönyörével válaszol a férfi hasonló szomjúságára. Ahíthatos finomság és szenvedély, méltóság és vágy elegyítésének olyan tiszta líráját testesíti meg ez a találkozás, melyet csak a morfiummámor szüneteiben, az érzékek csömmör utáni újjáéledésének baljós, de friss mámorában érezhetett át Csáth Géza. S hogy a találkozás csodája nem beteljesedéssel, hanem a kényszerű lemondás búcsújával végződik, ettől az édeni szépséget szomorú remegés szövi át, a sosem volt és sohasem lehetséges szabadság esszenciáját megérzéskítő idillre a lehetetlenségérzés lehetetlen árnyéka borul. Ettől lesz hiteles a történet és álom szülte mivoltában is modern és emberi.

Miért kellett hát átalakítani?

Az indíték könnyen fölismerhető. A történet ugyanis keretbe ágyazódik.

Zalay Jóska, az író jókedvű és okos ismerőse mondja el saját álmaként *Egyiptomi József* történetét. Itt, az eredeti változatban azonban mindössze néhány sor a bevezető: annak közlésére szorítkozik, hogy az író találkozott a barátjával, az elújságolta, hogy csodálatosat álmodott, az író nagy érdeklődést tanúsított, bementek egy kávéházba, s Zalay Jóska elmondta, amit álmodott. Az álommesze végeztével pedig zárulásként egyetlen mondat utal vissza a realitásra: „Irigyeltém Józsefet, hogy ilyen szépet álmodott.”

Az átdolgozott változatban a tulajdonképpeni történetet hosszú elmélkedés előzi meg. Elmélkedés arról, hogy az álom milyen fontos, mennyi időt tölt ki, hogy nagyon érdemes rá figyelni, mert „az álom reális dolog, életérték, megbecsülendő finom elmemunka, akár valami szép vers vagy mese, ami közvetlen és szinte lemérhető élvezetet szerez”. Ezután Zalay József az álom előzményét is elmeséli. Egy színházi élményét, ahol találkozott egy gyönyörű asszonnyal. „Gyönyörű asszony, amelyet még nem láttam. Emellett szerény, előkelően tartózkodó lélek, aki nem mutogatja magát (...) Valami különös, buja, vonzó és emellett nemes zsidó szépség. Emellett hiányzik belőle minden pretenzív kacérság és hisztériás érzékiesség. Abszolút tisztességes híre van, és azt hallom, hogy a férjével, aki pedig nálánál tizenöt évvel idősebb, jól él.”

Nos, Zalayra mély és erős hatást tesz az az asszony, s álma, amelyben *Egyiptomi József*ként találkozik egy ókori zsidó asszonnyal, ennek az élménynek átképzett változata. Az író tehát megmagyarázza Zalay álmát. Ezzel a történet megszületését kétségkívül reális magyarázathoz jutatja. Amit az álom fontosságáról, a költészettel való rokonságáról mond, tanulságos adalék az író és nemzedéke tudatos freudizmusáról, s benne a

szürrealizmus némely tételének előzményét is méltathatnánk.

Félrevezető buzgalom volna, mert a novella előadása hagyományosan logikus, az álommechanizmusnak semmi nyoma benne. Az irreális iránti fogékonyság az elképzelés egészében érvényesül. Ezt azonban épp azzal mássítja meg Csáth, hogy az indíték precíz föltárásával még azt a talányosságot is kiiktatja, amely az eredetiben benne rejtett. S éppen azzal az átdolgozással, mely az álmat a mesehez és a költészethez hasonlítja, s eredeti mivoltában is „életértéknek” minősíti.

Semmi kétség, hogy a novella veszt ezzel a magyarázkodással. Érvényességének köre leszűkül, a létezés-élmény egyetemes érvényű szimbóluma szorosabban kötődik az elbeszélő Zalayhoz, s az álomjelleg hangsúlyozása a mese totalitásának zártságát bontja föl: érdekes problémává avatja a látomást. Egy igazán modern mai író még az első változat szűkös keretét is elhagyná, s kommentár és magyarázat nélkül prezentálná magát a történetet, és vigyázna, hogy a személység érdekei és a mitológiai anyag teljes egységbe forrjon. A mű születésének efemer rekvizitumait bizonyosan kiiktatná.

Furcsa ellentmondása az átdolgozásnak, hogy míg a koncepciót fölláztatja, a részleteket tömörebbé, művészebbé teszi. Az alkotás titkából, annak mesterségbeli részéből legtöbbször ezek a módosítások, húzások árulnak el.

Vannak részletek, amelyeket egyszerűen törölt, méghozzá olyan kitűnő érzékkel, hogy eljárását első olvasásra jogosnak érezzük. Kihúzta például azt az értekezést, mely egy szép táj szemléletének örömről és fájdalmaról szól. Az értekező jelleg fontoskodásának epikaellenes terhesége e húzás után annyira nyilvánvaló, hogy csodálkozunk, miért nem vettük ész-

re előbb. Ahol meghagy egy-egy ilyen terhes részletet, azt láthatóan az elbeszélés eleveenségének érdeke szerint módosítja. Kitűnően szemlélteti ezt az a javítás, mellyel a „Mert az ébrenlétben...” kezdetű és „...az árvaságom mégse fáj” végződésű részt megörvosolta.

A sebész mesterségbeli biztonságát figyelhetjük meg a kisebb javításokban is. Ahol az eredetiben ez állt: „A szívem nem dobogott gyorsabban és a lábaim nem érezték, hogy nehezebb munkát végeznek, mint a gyakorlásnál” — a javított formában ez olvasható: „A szívem nem dobogott gyorsabban és a lábaim nem érezték semmi fáradságot.” Nyilvánvaló, hogy az eredeti megoldás tudákos és terjengős az utóbbihoz képest.

De adódnak itt mesteribb, finomabb eljárások is. „Visszanéztem a megtett utam irányában, hogy látok-e csónakot vagy tutajt a vízen. Látam. Egy apró, fekete vonal úszott a látóhatár végében, rajta pontszerű fehérség.” Ez olvasható az eredetiben, s lényegében az átdolgozott változatban is. A módosítás mindössze annyi, hogy a „Látam” helyett a heurisztikus „Csakugyan”-t iktatja be: „Csakugyan, egy apró, fekete vonal...” De ezzel a kis módosítással megszabadul a különmondatként szereplő, értelménél nagyobb jelentőséget színlelő „Látam” álsejtelmességétől, a szóismétléstől, s az apró életjel észrevételének finom izgalmát fejezi ki, és ez a lüktetés a pont kiiktatásával a bekezdés végéig gyűrűzhet.

Vagy itt van ez az árnyalatnyi javítás: „Az asszony nem vett észre, tovább mosott.” A javított változatban csak a két utolsó szót cseréli föl: „mosott tovább”. Ez a csere azonban mégis az egész élményt érinti, hiszen azzal, hogy a kizengést a maga mély magánhangzóival az időhatározó uralja, az asszony elmerültsége erősebb hangsúlyt kap, a kapcsolatlétesí-

tés esélye pedig bizonytalanabbá válik, vagyis ez a kis módosítás a feszültség fokozásában is szerepet játszik.

S milyen jó érzekre vall, nem csupán esztétikai érzekre, hogy kihúzza az asszony és a cseléd közötti különbséget fejtegető sort, de átmenti a nélkülözhetetlen utalást: „— így kombináltam”. De már a következő szakaszban, és úgy, hogy érezni lehet, ez a ”— gondoltam magamban —” az előzményekre is érvényes.

S amit eddigi példáinkkal szemlélítettünk, ugyanazt tapasztaljuk a többi javításnál is: tömörebb, pontosabb, életszerűbb lett általuk a szöveg. Különösen, ahol az asszony jellemzéséről van szó, s láthatóan meg kellett küzdeni a szavakért, ott kivételes gonddal vigyázott, hogy ízlés és hitelesség dolgában még tökéletesebb legyen. S az is lett.

Úgyannyira, hogy ha példa volna rá, érdemes lenne a kerettörténet kikiképzésével és a részletjavítások érvényesítésével a novella egy harmadik változatát is publikálni: válasszon az olvasó. Érdekes kísérlet lenne, de féltő, hogy a filológusok nem vennék jó néven. Ilyenkor újra és újra érzi az ember, milyen kár, hogy Csáth Géza nem érthette meg, nem rendezhette sajtó alá novelláinak teljes

gyűjteményét. Azt, amit ő teljesnek ítélt.

Ha most visszagondolunk azokra az észrevételekre, melyekben Kosztolányi és Brenner Dezső a betegség művészi konzekvenciáit jelezték, akkor azt mondhatjuk: az *Egyiptomi József* átdolgozott változata megerősíti azt, amit Kosztolányiéék észleltek. A koncepcióban valóban megcsuklott a teremtő fantázia, földközébe szorult a költőiség. A részletjavítások azonban még éber figyelemről, érett stílusérzékről, ép tömörítő hajlamról tanúskodnak. Maga a kézírás is erre vall. A sorok egyenesek, a margó is, de nem kínosan pedáns az írás. Lazán, nagyvonalúan rendezett az írás képe, a betűk jól kapcsolódnak, az ó-k, á-k öble, az e-k, l-ek hurka tiszta és telt; a törlés gazdaságos, gyors kézzel megoldott, de határozott. Bizonyos tehát, hogy az átdolgozás nem egy morfiummámosor pillanat műve. Huzamos és gondos munka eredménye. Ami rossz benne, annak oka mélyen rejlett, talán még csírában, ezért csak baljós jeleit véshette az írásra. A lényegre, hiszen a lényeg került veszélybe az emberben is.

Ritkán szolgál filológia ilyen beszédes tanulsággal.

DÉR Zoltán

EGYIPTOMI JÓZSEF

CSÁTH GÉZA

Délután a Duna-parton találkoztam Zalay Jóskával. Ezt mondta:

— Te, a múlt éjjel egy csodálatos, hallatlanul szép álmom volt! El szeretném neked mondani.

— Jó — feleltem —, meghallgatom.

(Mert nagyon érdekelnek az álmok, és érthetetlennek tartom, hogy az emberek, akik életük harmadrészét álmokban töltik el, nem törődnek az